

УДК 930.255:94(477.53)“1941”

Т. П. ПУСТОВІТ*

**ДОКУМЕНТИ ДЕРЖАВНОГО АРХІВУ
ПОЛТАВСЬКОЇ ОБЛАСТІ ПРО УЧАСТЬ МІСЦЕВИХ
ВІЙСЬКОВИХ ФОРМУВАНЬ У БОЙОВИХ ДІЯХ
У СЕРПНІ–ВЕРЕСНІ 1941 р.
НА ТЕРИТОРІЇ ПОЛТАВСЬКОЇ ОБЛАСТІ**

На основі документів Державного архіву Полтавської області висвітлено історію найбільших місцевих військових формувань краю, їх участь у оборонних боях 1941 р. Зроблено головні висновки щодо причин відступу та значних втрат особового складу цих формувань.

Ключові слова: документи; Полтавська область; місцеві військові формування; оборонні бої; р. Дніпро; ополченці.

У ХХ столітті український народ зазнав таких бід і втрат, яких не мав за всю попередню багатоміліардну історію: три революції, дві світові і громадянська війни, три голодомори. Та найтяжчим з усіх потрясінь стала Велика Вітчизняна війна (1941–1945 рр.), яка принесла незліченні поневіряння українському народові; воєнне лихоліття не обминуло жодної сім'ї та жодної оселі.

Останні статистичні дані, оприлюднені російськими істориками, свідчать, що на фронтах Великої Вітчизняної війни загинуло 17, 8 млн. радянських солдатів і приблизно стільки ж було поранено. Загальні ж втрати населення Радянського Союзу за роки війни становили 38, 8 млн. чол. (за іншими даними – 43, 4 млн. чол.).

Вагомий внесок у розгром фашистської Німеччини зробили також полтавці, які воювали на різних фронтах, у місцевих військових формуваннях, партизанських загонах та антифашистському підпіллі. І, як свідчать джерела, піднялися вони на захист Батьківщини здебільшого добровільно, за покликом серця.

5 серпня 1941 р., на 45-й день від початку війни, на підступах до Крюкова почалися перші бої німецьких частин з Кременчуцькою дивізією народного ополчення, двома полками 297-ї стрілецької дивізії та нечисленними силами місцевого гарнізону. А 13 жовтня 1941 р. фашистські війська вже повністю окупували територію Полтавської області. Отже, бойові дії на Полтавщині на початковому етапі війни тривали 70 діб. Період складних і трагічних подій висвітлений у працях

---

* *Пустовіт Тарас Павлович* – заступник директора – начальник відділу Державного архіву Полтавської області, заслужений працівник культури України.

дослідників та краєзнавців фрагментарно. Найбільша увага дослідників приділялась оточенню 5-ї, 26-ї, 37-ї армій, частині військ 21-ї та 38 армій, трагедії Штабної колони та воїнів Південно-Західного фронту у вересні 1941 р. в урочищі Шумейкове Лохвицького району, діям регулярних частин Червоної Армії Київської оборонної операції¹. Натомість питання, пов'язані з місцевими військовими формуваннями у 1941 р. і досі залишаються поза увагою дослідників.

Зрозуміло, що найповніша інформація про військові події серпня-жовтня 1941 р., у тому числі і тих, що відбувалися на теренах Полтавщини, зберігається у фондах Центрального архіву Міністерства оборони Російської Федерації (м. Подольськ Московської обл.). Тут зокрема, щоденники бойових дій, оперативні донесення, списки безповоротних втрат, бойові накази, які дозволяють встановити найменування військових частин і з'єднань, з'ясувати прізвища загиблих воїнів-земляків тощо. Та, на жаль, ці документи сьогодні є малодоступними для українських дослідників.

У державних архівних установах України порівняно незначна кількість документів про бойові дії 1941 р. на Полтавщині. Серед документальних джерел, що зберігаються, приміром, у ЦДАВО, на особливу увагу заслуговує маловідомий широким колам дослідників фонд КМФ – 8 (“Колекція мікрофотокопій документів німецько-фашистських адміністративних установ, армійських груп та їх тилових охоронних підрозділів, що діяли на окупованих східних територіях”). Оригінали цих документів зберігаються у Національному архіві США, але копії з них були замовлені Головархівом України у 1965 р. А в 1969 р., скопійовані документи частково надійшли до колишнього партійного архіву Полтавського обкому Компартії України (тепер Державного архіву Полтавської області). Важливим джерелом інформації для дослідників є поданий тут “воєнний щоденник” квартирмейстера штабу тилу групи армій “Південь” і додатки до нього.

Зібрання джерел Державного архіву Полтавської області, що відображають події перших місяців війни 1941 р., включає різні за походженням, обсягом та змістом документи фондів. Коротко назвемо їх: Ф.п. – 105 (Колекція документів діяльності партійного та комсомольського підпілля, партизанського руху, інших форм антифашистського спротиву, що діяли на території Полтавської області у період Великої Вітчизняної війни 1941–1945 рр.; 360 справ), Ф. р. – 9075 (Колекція документів полтавчан – учасників Великої Вітчизняної війни 1941–1945 рр.; 22 справи), Ф. р. – 8910 (Колекція документів ветеранів Полтавського танко-технічного училища (ПТУ) і Зведеного полку училища, зібрана А.М.Ульянченком, 1939-1991 рр.; 146 справ), Ф. р. – 8676 (Колекція періодичних видань, наказів, розпоряджень, листівок, плакатів, брошур та ін. періоду тимчасової німецько-фашистської окупації

України 1941–1944 рр.; 395 справ), Ф. п. – 15 (документи Полтавського обкому КП України).

Форсування Дніпра, мобілізаційні заходи місцевих партійних та радянських органів влади, евакуація підприємств, організацій, установ краю на схід країни, оточення військ Червоної Армії, оборонні бої за Полтаву та Кременчук, створення місцевих військових формувань, інші події тут відображені у численних спогадах, щоденниках безпосередніх учасників цих трагічних подій. Цікавим джерелом для дослідників є відтворені схеми боїв ополченців, витяги із бойових наказів, фотографії курсантів військових навчальних закладів довоєнного періоду.

Документи свідчать, що на Полтавщині під час оборонних боїв 1941 р. була створена і діяла низка військових формувань, у тому числі винищувальні батальйони, Зведений полк Полтавського тракторного училища, Кременчуцька дивізія народного ополчення, бронепотяг “Маршал Будьонний” та ін., які вже у серпні 1941 р. прийняли бойове хрещення. Ці військові одиниці, різні за рівнем підготовки та чисельністю, створювалися у всіх районних центрах області передовсім для знешкодження фашистських десантів, патрулювання залізниць, охорони мостів, допомоги в евакуації матеріальних цінностей та ін., але ситуація складалася так, що їм доводилося вирішувати найвідповідальніші завдання часу. Тож про долю цих найбільших місцевих військових формувань і піде мова у даній публікації.

Найбільшим військовим навчальним закладом краю напередодні війни було Полтавське тракторне училище, створене у 1940 р. на базі Полтавського військового автомобільного училища, яке готувало військових техніків 2-го рангу для автотракторних частин. Та попри свою коротку історію, вже серед перших випускників училища, учасників боїв були свої герої: старший сержант Халімон, Шляхов (учасники боїв біля озера Хасан), Миронов, Н. Старшинов, В. Буланов, Солдатенко, Кузнєцов, Яланський (воювали на Халхін-Голі), Бойченко, Черненко, Кононенко, Мудрак, Рибников, Львов, Орлов, Кухар, Прокуратов (брали участь у радянсько-фінській військовій кампанії 1939–1940 рр.)².

Згідно з наказом Головнокомандуючого Південно-Західного напрямку Маршала Радянського Союзу С.М.Будьонного, Зведений полк Полтавського тракторного училища (ПТУ) офіційно було сформовано впродовж одного дня – 5 серпня 1941 року в м. Полтаві. До складу полку ввійшли: командири, політпрацівники, викладачі та дві роти курсантів ПТУ, командири, політпрацівники та курсанти 8-го Окремого Запасного Тракторного батальйону і курсанти Фронтівих курсів політради.

Терміни, визначені на формування полку, не дозволяли провести огляд новоствореної військової одиниці та зібрати весь особовий склад. Тож формування полку здійснювалося відразу в кількох місцях. У са-

тому училищі готували для відправки на фронт підрозділи курсантів, в Яківцях – курсантів тракторного училища, у Червоних казармах – політпрацівників. Спільне знайомство випускників відбулося лише 5 серпня пізно увечері на вокзалі Полтава-Південна, звідкіля ешелонами й відправлялися хлопці на виконання бойових завдань.

Уранці 6 серпня 1941 р. бійці Зведеного полку ПТУ були в Кобеляках. Звідти – марш до Дніпра, у район с. Кишеньки. 50 км з повною викладкою, під пекучим сонцем пройшли досить швидко і відразу зайняли оборонні позиції на лівому березі Дніпра від с. Келеберди до с. Малий Орлик. По фронту це становило близько 60 км³.

Документи держархіву свідчать, що оборона полку у ці “гарячі” серпневі дні 1941 р. носила характер так званих “вогнищ”. Основою такої оборони були опорні взводні пункти, відстані між якими контролювалися дозорами. Але попри великі відстані, швидко реагувати на небезпеку дозволяли мобільні групи, які пересувалися на автомашинах.

Незважаючи на погане озброєння (при формуванні 3 та 4 батальйонів на гвинтівку зразка 1891 року виділялося лише 15 набоїв), відсутність бойового досвіду, командири та бійці полку впродовж двох тижнів стримували натиск ворога. Всі спроби фашистів організувати переправу зазнали невдачі. Так, 12 серпня група розвідників військового техніка 2-го рангу А. Г. Михайлова перешкодила загонові німців переправитися через Дніпро біля с. Низи Кременчуцького району⁴.

Натомість учорашні курсанти самі переправлялися на правий берег Дніпра, вели розвідку, завдавали раптових ударів по підрозділах противника. Приміром, рота лейтенанта Вострухова, переправившись через Дніпро, атакувала німців у с. Деріївці. Заскочений зненацька ворог зазнав значних втрат: була знищена мотоциклетна рота, спалено кілька танків. А в районі с. Мішурин Ріг розвідники 3-го батальйону знищили кілька німецьких бронемашин, захопили штандарт німецького полку⁵.

За спогадами курсантів, напруження зростало щодня. На лівий берег Дніпра переправлялися десятки і навіть сотні людей, які тікали з території, окупованої ворогом. Багатьом із них бійці полку надавали першу допомогу і притулок. Поступово поповнювався й арсенал зброї, яку доводилося знімати вночі з пошкоджених та потоплених пароплавів і барж. 10 серпня бійцям полку вдалося навіть відбити у німців плавучий госпіталь “Клим Ворошилов”, звільнити медперсонал та поранених, доставити їх у місце дислокації частини.

Тут, на берегах Дніпра, у надзвичайно складних умовах остаточно сформувався Зведений полк ПТУ, який складався з чотирьох стрілецьких і одного автомобільного батальйонів, батареї 45-міліметрових протитанкових гармат, взводів розвідки, зв’язку, саперного та медико-санітарного. Перший та другий батальйони були укомплектовані переважно із слухачів фронтових курсів політруків, до 3-го та 4-го

батальйонів увійшли курсанти Окремого запасного тракторного батальйону – колишні механізатори з колгоспів і радгоспів Полтавської області. Командиром полку, особовий склад якого налічував близько 2500 бійців, призначено полковника Івана Андрійовича Черенкова.

Документи Колекції Зведеного полку ПТУ, а саме: витяги із бойових наказів, схеми бойових дій, спогади та листи ветеранів, щоденник бійця М.С.Косорукова свідчать про участь полку у кровопролитних боях 1941 р. під Кременчуком і Дніпропетровськом, згодом – обороні Північного Кавказу.

На ділянці оборони, яку утримували бійці Зведеного полку ПТУ, німці так і не змогли організувати переправу, а 19 серпня 1941 р. полк вже замінила 300-а стрілецька дивізія, яка підійшла на допомогу з Донбасу. Передавши їй свою ділянку оборони, полк зосередився біля с. Озера (штаб містився в с. Потоки). Бойове завдання було таким: зайняти позицію по лінії Кременчук-Келеберда, укріпити цей рубіж інженерними спорудами та не допустити переправи ворога на лівий берег Дніпра. Тож, у найкоротші терміни були тут зведені укріплення, бліндажі, ДЗОТи.

25 серпня 1941 року в зв'язку із погіршенням ситуації на фронті полк терміново передислокували під Дніпропетровськ. Біля радгоспу “Нижньодніпровський” він потрапив під кулеметний вогонь противника, отже довелося зайняти оборону. Але вже увечері отримали новий наказ: “Нічною атакою вибити німців з с. Клочки і, розвиваючи наступ в напрямку залізничного мосту, оволодіти м. Нижньодніпровськ”.

Доводилося діяти у надзвичайно складних умовах. За спогадами колишнього курсанта Б. Кирилова, наступ організовувався поспіхом. У бійців не було ніяких планів міста, зв'язку і взаємодії з іншими частинами. Але ключовими факторами у ході цієї операції стали раптовість наступу та героїзм воїнів. Гітлерівці не чекали нічної атаки, їх опір був запеклий, але неорганізований, і тому полтавцям з ходу вдалося увійти в село, знищити там німецьких автоматників і продовжити наступ у напрямку Нижньодніпровська. Та опір ворога наростав, він вводив у бій артилерію та танки. На жаль, втрати полку виявилися досить значними.

У документах колекції фонду Зведеного полку ПТУ зберігається копія витягу з бойового наказу 6-ї армії від 13.09.1941 № 001⁶ за підписом генерал-майора Малиновського про відзначення бійців полку та 169 СД за мужність та героїзм під час боїв біля Дніпропетровська та Ломівки⁶.

Після запеклих боїв у вересні 1941 р. полк відвели у тил, курсанти повернулися в училище і продовжували навчання, але вже у П'ятигорську. Героїчна історія полку продовжилася на Північному Кавказі...

9 серпня 1942 року німецькі військові частини, обійшовши із заходу місто Мінеральні Води, почали наступати на П'ятигорськ. Курсантські застави вступили в бій із відбірними частинами третьої танкової дивізії фашистів. Билися полтавці мужньо, однак стримати переважаючі сили ворога не змогли. Окремі підрозділи противника змогли прорватися до міста. До останнього набою билися на г. Машук п'ятнадцять курсантів під командуванням лейтенанта В.Дубовика⁷.

Загін курсантів ПТУ відзначився також 11–12 серпня 1942 року під час бою біля озера Тамбукан; від 13 до 17 серпня загін брав участь у боях на р. Малка, захищаючи шосе П'ятигорськ-Нальчик. Курсанти зіграли важливу роль при захисті Баксанської ущелини, висоти “910”⁸.

За мужність та героїзм під час боїв на Північному Кавказі командир курсантського відділення молодший сержант А.Коркішко був нагороджений медаллю “За відвагу” (посмертно). До війни він працював у Полтаві інструктором фізкультури і спорту, був відмінним футболістом, на змаганнях захищав честь збірних команд училища та міста. У боях за висоту на Північному Кавказі він особисто знищив більше десятка німців, а в нічному штурмі висоти “910” загинув смертю хоробрих. Імена А.Коркішка і 19 інших курсантів увічнені на мармуровій плиті братської могили у парку Баксанської ГЕС.

Командування 5-ї армії і Південно-Західного фронту високо оцінили героїзм полтавців. Понад 100 бійців і командирів Зведеного полку ПТУ були нагороджені орденами і медалями. Найвищої нагороди – ордена Леніна – були удостоєні командир полку полковник І. А. Черенков, капітан командир батальйону М. М. Трофименко, підполковник начальник штабу В. А. Канєвський, майор командир батальйону Ф. В. Шубний⁹.

Зведений полк ПТУ був тимчасовим формуванням, не мав ні печатки, ні прапора, існував лише від 5 серпня до 17 вересня 1941 року. Він перекидався з однієї ділянки на іншу, перебував у складі 37 армії, діяв самостійно і в складі 6 армії. Не маючи належного бойового вишколу, при нестачі зброї, полк виконав свою історичну місію: у перші місяці війни він стримував, наскільки це було можливо, переважаючі сили ворога на відповідальних ділянках лінії фронту.

Іншим помітним місцевим військовим формуванням на Полтавщині стала Кременчуцька дивізія народного ополчення, яка була створена у Кременчуці у перші дні серпня 1941 р. відповідно до постанови бюро Полтавського обкому КП(б)У від 25.06.1941 р. “Про формування частин народного ополчення у Полтавській області та організації військового навчання у них”. Полки народного ополчення формувалися у Полтаві та Кременчуці, батальйони – у селищах міського типу, роти – в інших райцентрах. У селах, залежно від кількості їх мешканців, теж створювалися окремі підрозділи (взводи, роти) з підпорядкуванням ко-

мандуванню частин народного ополчення у районах. Привертає увагу 4-й пункт зазначеної постанови, у якому вказувалося, що усі ополченці зобов'язані були проходити обов'язкову військову підготовку за програмою запасних частин, зосередившись на опануванні правил зарядки і розрядки гвинтівок, кулеметів, гранат; використанні пляшок із запальною сумішшю для боротьби із танками, вивченні правил перебіжок, будівництва "іжаків" та ін. Незважаючи на загрозливу ситуацію, особовий склад підрозділів не звільнювався від основної роботи на підприємстві; військові навчання ополченці мали здійснювати без відриву від виробництва, проводити їх щоденно не менше 2 годин.

Про долю Кременчуцької дивізії народного ополчення розповідають доповідні записки місцевих партійних керівників, начальника УНКВС по Полтавській області за 1941 р., анкетні листи та повоєнні спогади колишніх ополченців¹⁰.

Особливу цінність становлять пояснення командира третього Крюківського полку Кременчуцької дивізії народного ополчення майора П. С. Воробйова щодо подій з 6 по 9 серпня 1941 р., спогади колишнього політрука роти народного ополчення В. Є. Беккера, доповідна записка начальника УНКВС по Полтавській області Бухтіярова обкому КП(б)У про напади ворожої авіації від 21 серпня 1941 р., доповідна записка секретаря Полтавського обкому КП(б)У Маркова ЦК ВКП(б) про становище у м. Кременчуці від 6 вересня 1941 р.¹¹.

Кременчуцька дивізія народного ополчення складалася з трьох стрілецьких полків – двох кременчуцьких (командири майор Соловйов, Попович) та Крюківського (командир майор П.С.Воробйов). Керівництво дивізією здійснював полковник Афанасьєв. Якщо перші два полки дивізії формувалися з робітників та службовців м. Кременчука, то третій полк (Крюківський) практично складався з робітників одного підприємства – Крюківського вагонобудівного заводу, що зрештою і визначило стійкість його бійців. За рекомендацією заводу, у полк на початку серпня було записано 937 чоловік, із них озброєними гвинтівками – 700. До складу Крюківського полку увійшли і всі роздріблені військові підрозділи, що залишалися після боїв (охоронна команда складу ОВС №179, рота аеродромного обслуговування в/ч 379, 4-й ТД батальйон та ін.). До особового складу санітарного взводу дивізії входили і жінки, зокрема, Є. Б. Зінченко, А. Н. Хоменко, А. Г. Галецька (Бутко), Н. Г. Гружнишева (Корогід) та ін.¹².

Більшість мешканців наддніпрянського міста чудово усвідомлювала усю небезпеку свого становища. Тож оборонні укріплення (окопи повного профілю, протитанкові рови) ними створювалися як на лівобережній, так і на правобережній частині Кременчука, причому на правому березі протяжність укріплень становила 18 км. Усього ж на оборонних спорудах упродовж місяця працювало понад 9 тис. чол.¹³.

Ускладнювало оборонні роботи те, що залізничний міст через Дніпро був підірваний в результаті ворожого нальоту і всі переміщення між Кременчуком та Крюковом здійснювалися лише водним шляхом.

Упродовж липня – на початку серпня 1941 р. німецько-фашистські частини стрімко просувалися територією України, і вже 2 серпня 1941 р. передові частини 6-ї та 17-ї німецьких армій окупували Онуфріївський та Ново-Георгіївський райони Кіровоградської області, просунулися до Крюкова, з метою якнайшвидше форсувати Дніпро і захопити Кременчук. Ситуація ускладнювалася відсутністю регулярних частин Червоної Армії від Черкас до Келеберди.

З появою німецької розвідки за тривоги було піднято 3-й полк Кременчуцької дивізії народного ополчення, який 5 серпня 1941 р. і зайняв оборону по лінії Чечелівка – Маламівка – висота 158 – висота південніше Деївки 167 – Садки; в ніч на 7 серпня до нього приєдналися інші два полки народного ополчення. На допомогу Кременчуцькій дивізії прибула 27-а залізнична бригада, курсанти Полтавського тракторного училища; через чотири дні залізницею з Лубен була перекинута 297 стрілецька дивізія¹⁴.

Незважаючи на погане озброєння, ополченці не тільки змогли зупинити ворога, а й перейти у наступ та відкинути противника до с. Онуфріївка та ст. Павлиш. Під час цього бою бійці знищили до 300 гітлерівців і підбили 4 танки, захопили 2 станкових та 6 ручних кулеметів, 1 міномет, засоби зв'язку.

Та, як свідчать джерела, далеко не всі у ці серпневі дні змогли перемогти страх і витримати перші випробовування. Увечері при перевірці особового складу з'ясувалося, що частина бійців залишила свої бойові позиції у зв'язку з нібито евакуацією рідних, отриманням заробітної плати та через відсутність одягу.

8 серпня оборонні бої біля Крюкова велися на трьох напрямках, але й цього дня всі спроби противника оволодіти населеним пунктом були марними.

Уранці 9 серпня наступ німецьких частини було поновлено. У бій пішла мотопіхота, танки, бронемашини; також ворог супроводжував свій наступ мінометним вогнем та авіацією. Під шквальним вогнем противника ополченці змушені були відступити і зайняти позиції на рубежі “Гостра Могила” та “Деева гора” (командні висоти неподалік Крюкова). За спогадами командира Крюківського полку майора Воробйова, “противник [на цьому напрямку] організував потужну артилерійську підготовку по висоті “Гостра Могила”, вогонь вівся важкою артилерією, мінбатареею, 5 танками та 10 кулеметами. Від розривів снарядів і мін висота уся була покрита димом, у багатьох ополченців не було лопаток, і тому [ми] несли важкі втрати”¹⁵.

У цьому тяжкому бої загинула половина особового складу дивізії, тяжко пораненими були командир та комісар дивізії, начальник політвідділу дивізії, інші командири.

Відступ ополченців не був організований належним чином: хто міг пливати, самотужки перепливав через Дніпро, хто не мав такої можливості і був поранений, відступав до с. Табурище. Звідти уже вночі на човнах за допомогою водників рятувальної станції та річкового порту воїни переправлялися у м. Кременчук. Усього вдалося переправити понад тисячу поранених бійців.

Сили виявилися нерівними, тож бійці Кременчуцької дивізії, залишивши свої позиції, відступили у Крюків, де незабаром розпочалися вуличні бої. Ополченці, особливо лівий фланг, були притиснуті до Дніпра і, не маючи достатніх плавальних засобів, намагалися уплав перетнути ріку. Німці ж з усіх видів зброї та з літаків розстрілювали бійців прямо на воді.

Ці дні для захисників Кременчука стали особливо "гарячими", оскільки з 7 по 9 серпня місто було піддано жорсткому бомбардуванню та артилерійсько-мінометному обстрілові з правого берега. Водночас німці імітували форсування Дніпра, що призвело до паніки, грабежів, пожеж та мародерства на лівобережній частині міста. Траплялися і дезертири.

У цій ситуації далеко не найкраще повело себе керівництво Кременчука. Як свідчать документи, в екстремальних умовах воно виявилось безпорадним і практично санкціонувало знищення матеріальних цінностей шляхом підриву та спалення промислових підприємств та складів готової продукції (внаслідок цих панічних дій було знищено 10 крупних промислових підприємств міста, у тому числі завод ім. Сталіна, штампзавод, базу УГР, швейну фабрику, млин із продукцією на десятки мільйонів крб.), дезінформувало Полтаву про окупацію міста німецькими частинами і в паніці залишило Кременчук¹⁶.

Події у Кременчуці не залишилися поза увагою партійних органів. Відповідно до рішення бюро обкому КП(б)У від 17.08.1941 р. керівники області та Кременчука (секретар обкому КП(б)У по промисловості Коротченко, секретар міськкому КП(б)У Котлік, голова виконкому міськради Лагно, начальник міськвідділу НКВС Фомін, начальник міського відділу міліції Коффе), дії яких призвели до значних матеріальних збитків та виникненню панічних настроїв у місті, були зняті з роботи і притягнуті до кримінальної відповідальності. Відтак Кременчук очолили вже нові керівники.

Тим часом, ворог 10 серпня 1941 р. окупував практично всю правобережну частину Кременчука – Крюків і, форсувавши праву притоку Дніпра, захопив острів Шаламай. Німці готувалися продовжити переправу, але ополченці завадили їм це зробити. Про те, якою запе-

клою була боротьба за цей маленький острівець згадує у свої спогадах полковник у відставці П. С. Воробйов: “Я отримав наказ із залишками ополченців зайняти оборону південніше Малої Кохнівки у районі кам’яного кар’єру навпроти о. Шаламай. Німці перебували на острові і готувалися до переправи. Оскільки нас було мало, ми вдавалися до хитрощів: ходили вздовж чагарників на лівому березі і вели вогонь із різних місць, аби створити видимість, що нас багато. Командир дивізії вирішив повернути о. Шаламай, для чого і було висунуто з півдня один батальйон 1055 СП і 12 серпня 1941 р. острів було взято, а відтак ліквідована небезпека форсування Дніпра у цьому районі... Німці довго не могли змиритися із втратою острова і багато разів намагалися повернути його, але з кожним разом із великими втратами відходили на початкові позиції”¹⁷.

Кременчуцька дивізія народного ополчення, яка із заходу прикривала Крюків, не мала належного вишколу і сучасного озброєння (у бійців були лише гвинтівки старого зразка, ручні гранати, пляшки із запальною сумішшю, два кулемети, танкових кулеметів – 4, гармата ПТО 45 мм – 1 без прицільного пристосування, РПД учбово-бойових – 5, мін 82 мм біля 600), а тому, зрозуміло, не могла тривалий час протистояти ворогові, який мав переваги у силі й техніці. Дві третини воїнів дивізії полягло в околицях Крюкова та під час вуличних боїв у місті. Поранення одержали командир дивізії А. С. Плахутін та начальник штабу майор А. М. Мачула, решта дивізії відійшла на лівий берег Дніпра. Упродовж декількох днів ополченці утримували Крюків, зірвали спроби німців з ходу форсувати Дніпро і дали змогу радянському командуванню підтягнути війська і зайняти оборону на протилежному березі. Героїчні дії ополченців дозволили у короткі строки евакуювати з міста цінне обладнання, запаси сировини та готової продукції.

Упродовж місяця ще тривала оборона Кременчука. І лише 9 вересня 1941 р. військові підрозділи 297-ї дивізії відповідно до наказу командування залишили наддніпрянське місто.

До речі, у багатьох спогадах кременчуцьких ополченців, що у 1960-х роках збирав Кременчуцький міськом КП України і які нині зберігаються у держархіві області, автори не тільки відтворювали пам’ятні події і робили висновки щодо причини відступу. Ветеранам боліло й те, що упродовж двох наступних десятиліть практично ніхто із керівників області та міста не зібрав живих ополченців і не зустрівся із ними¹⁸.

Документи держархіву ілюструють і участь у бойових діях на території Полтавщини винищувальних батальйонів. Ці військові одиниці створювалися відповідно до постанови РНК СРСР від 24 червня 1941 р. та постанови бюро Полтавського обкому КП (б)У від 25 червня 1941 року “Про заходи боротьби з парашутними десантами та диверсантами противника в прифронтовій зоні”. До складу цих військових

формувань входили бійці, які за своїм віком не могли бути у лавах Червоної Армії, та частина осіб, що раніше зголосилася до партизанських загонів.

Упродовж липня 1941 р. у кожному районі області створювався свій винищувальний батальйон, який налічував від 120 до 359 бійців; батальйон мав на озброєнні 3-4 кулемети, ручні гранати, гвинтівки. За станом на 11.08.1941 р. загальна кількість бійців 44 винищувальних батальйонів складала 8657 чол. На їх озброєнні знаходилося: кулеметів – 141 (станкових “Максим” – 6, ручних “ПП” – 22, іноземних – 113), гвинтівок російського зразка – 1206, іноземних – 2100, рушниць – 3361, револьверів – 125, гранат – 1100¹⁹.

Укомплектовані загони були нерівномірно. Найбільш сильними і краще укомплектованими вважалися Полтавський та Кременчуцький батальйони, кількісно слабшими і найменш забезпеченими зброєю – Гадяцький, Комишнянський, Машівський, Карлівський, Диканський, Котелевський та ін. Тож бійці цих формувань поповнювали свій запас, хто як міг, і передовсім за рахунок вилученої у місцевого населення зброї.

Винищувальні батальйони на Полтавщині існували упродовж лише липня-жовтня 1941 р. і виконували різні за складністю завдання, у тому числі брали участь у оборонних боях. Документи свідчать:

- винищувальний батальйон Кишеньківського району у складі 90 чоловік упродовж 7 днів займав лінію оборони по р. Дніпро, вступаючи у бойові сутички з частинами противника;
- винищувальний батальйон Градизького району у складі 160 чол. упродовж 9 днів займав лінію оборони;
- винищувальний батальйон м. Полтава у складі 200 чол. упродовж 12 днів разом із частинами Червоної армії займав оборонні рубежі на підступах до міста;
- винищувальний батальйон м. Кременчук у складі 200 чол. при наближенні ворога зайняв лінію оборони біля Дніпра. Значна частина бійців загинула у боях на підступах до Крюкова;
- кавалерійський взвод Хорольського винищувального батальйону прийняв бій з розвідкою ворога біля с. Петрівка. Пізніше взвод поповнив лави Червоної Армії;
- винищувальний батальйон Лохвицького району у складі 90 чоловік добу стримував натиск ворога на останньому рубежі оборони²⁰.

Про мужність і героїзм бійців винищувальних батальйонів свідчить і те, що після окупації Полтавщини більшість добровольців цих формувань поповнила лави партизанських загонів, а у 1943 р. влилася до частин Червоної Армії.

Ті, хто у надзвичайно складний час загинув смертю хоробрих у боротьбі за честь і незалежність нашої Батьківщини, і ті, хто залишився далі у бойових когортах, заклали перший міцний камінь у фундамент довгоочікуваної Перемоги над фашизмом. Честь і слава їм і вічна пам'ять народу.

¹ *Ревегук В.* Полтавщина в роки Другої світової війни (1939–1945). – Полтава, 2004. – 288 с.; *Котляр Валерий.* Полтавчане в годы Второй мировой войны (1939–1945): в воспоминаниях и документах. – Полтава: Оріяна, 2007. – 384 с.; *Пустовіт Т. П., Білоусько О. А., Киридон П. В., Ревегук В. Я.* Новітня історія Полтавщини. II половина ХХ століття. Підручник для 11 класу. – Полтава: Оріяна, 2007. – 311 с.; *Моргун Ф.* Проклятие войне. По следам сфальсифицированной истории. (Издание шестое, переработанное и дополненное). – Полтава: Дивосвіт, 2005. – 480 с.; *Його ж.* Сталінсько-гітлерівський геноцид українського народу. Факти і наслідки. – Вид. друге, зі змінами і доповненнями. – Полтава: Дивосвіт, 2008. – 352 с.; *Черепов В. І., Бульба С. С.* Київська оборонна операція 1941 р. // Безсмертя подвигу народу: Матеріали наукової конференції до 55-річчя з дня початку Великої Вітчизняної війни. – Полтава, 1996. – С. 3–9; *Назаренко М. І.* З архівних джерел про бойові дії на Полтавщині у 1941 році // Безсмертя подвигу народу: Матеріали наукової конференції до 55-річчя з дня початку Великої Вітчизняної війни. – Полтава, 1996. – С. 13–18; *Сиволап Н.* Оборонні бої 26-ї армії на території Оржицького району у вересні 1941 р. та вихід з оточення // Полтавський краєзнавчий музей: Збірник наукових статей. Маловідомі сторінки історії, музеєзнавство, охорона пам'яток. Вип. IV. Книга I / Редкол.: Волошин Ю. В., Годзенко В. Д., Киридон А. М. та ін. – Полтава: Дивосвіт, 2008. – С. 464–467.

² Держархів Полтавської обл., ф. р. 8910, оп. 1, спр. 7, арк. 3.

³ Там само, ф. р. 8910, оп. 1, спр. 8, арк. 3.

⁴ Там само, ф. р. 8910, оп. 1, спр. 3.

⁵ Там само, ф. р. 8910, оп. 1, спр. 3, арк. 2.

⁶ Там само, ф. р. 8910, оп. 1, спр. 2.

⁷ Там само, ф. р. 8910, оп. 1, спр. 3, арк. 5; там само, спр. 5 арк. 4.

⁸ Там само, ф. р. 8910, оп. 1, спр. 3, арк. 5.

⁹ Там само, ф. р. 8910, оп. 1, спр. 7, арк. 14–15.

¹⁰ Там само, ф. п. 105, оп. 1, спр. 117, спр. 118; там само, ф. п. 15, оп. 2, спр. 82, 88.

¹¹ Там само, ф. п. 105, оп. 1, спр. 117, арк. 65–71; там само, ф. п. 105, оп. 1, спр. 118, арк. 86–87; там само, ф. п. 15, оп. 2, спр. 88, арк. 38, 39; там само, ф. п. 15, оп. 2, спр. 82, арк. 83–85.

¹² Там само, ф. п. 105, оп. 1, спр. 118, арк. 113–114.

¹³ Там само, ф. п. 105, оп. 1, спр. 117, арк. 20.

¹⁴ Там само, ф. п. 105, оп. 1, спр. 49, арк. 5–12.

¹⁵ Там само, ф. п. 105, оп. 1, спр. 49, арк. 10.

¹⁶ Там само, ф. п. 15, оп. 2, спр. 82, арк. 83–85.

¹⁷ Там само, ф. п. 15, оп. 1, спр. 117, арк. 45.

¹⁸ Там само, ф. п. 15, оп. 1, спр. 118.

¹⁹ Там само, ф. п. 105, оп. 1, спр. 49, арк. 19, 22.

²⁰ Там само, ф. п. 105, оп. 1, спр. 49, арк. 32–34.

На основании документов Государственного архива Полтавской области освещены вопросы, связанные с созданием местных военных формирований Сводного полка Полтавского тракторного училища, Кременчугской дивизии народного ополчения, истребительных батальонов; их участие в оборонительных боях 1941 г. Сделаны выводы о причинах отступления и потерях личного состава этих формирований.

Ключевые слова: документы; Полтавская область; местные военные формирования; оборонительные бои; р. Днепр; ополченцы.

Based on the documents of the State Archives of Poltava region there is covered the history of the largest local military forces and their part in defensive battles of 1941. It is made great conclusions on the reasons for the retreat and significant casualties of these formations.

Keywords: documents; Poltava region; local military forces; defensive battles; Dniro river; militias.

УДК 930.253:94(477)“1941/1956”

А. О. АЛЕКСЕЕНКО, М. А. БАЛИШЕВ*

ВИКОРИСТАННЯ НАУКОВО-ТЕХНІЧНОЇ ДОКУМЕНТАЦІЇ ПРИ ДОСЛІДЖЕННІ ІСТОРІЇ ВЕЛИКОЇ ВІТЧИЗНЯНОЇ ВІЙНИ 1941–1945 рр.

Проаналізовано інформаційний потенціал науково-технічної документації (НТД) з фондів Центрального державного науково-технічного архіву України як джерела для вивчення історії Великої Вітчизняної війни 1941–1945 рр. та періоду повоєнної відбудови народного господарства 1945–1956 рр.

Ключові слова: Велика Вітчизняна війна; повоєнна відбудова; науково-технічна документація.

До 65-річчя святкування перемоги у Великій Вітчизняній війні 1941–1945 рр. працівниками Центрального державного науково-технічного архіву України (далі – ЦДНТА України) проведено додаткове виявлення архівних документів, що висвітлюють окремі аспекти історії Другої світової війни.

---

* *Алексеевко Анна Александрівна* – начальник відділу використання інформації документів Центрального державного науково-технічного архіву України, аспірант Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна.

Балишев Марат Артурович – кандидат історичних наук, заступник директора Центрального державного науково-технічного архіву України.